

GÜNTER BERGHAUS

*A futurizmus háború utáni fogadtatása:
elnyomás vagy visszavétel?*

BEVEZETÉS

Az utóbbi tizenöt évben az olasz futurizmus és nemzetközi leágazásainak bibliográfiai kézikönyvéhez gyűjtöttem anyagot. Az első, szűkebb keresztmetszetű rész 2000-ben jelent meg,¹ 2011-ben lát napvilágot a bővített változat, amely nagyjából húszezer szócikket tartalmaz majd.

Ez a vállalkozás bepillantást engedett a futurizmus-kutatás felívelő és leszálló időszakaiba, erényeibe és gyengeségeibe. Ezek közül szeretnék néhányat kiemelni ebben a tanulmányban. Részletesebben is foglalkozom majd az 1945 és 1960 között megjelent szakirodalom némely darabjával, de nem azért, hogy áttekintsem a futurizmus-kutatás korai történetét; inkább azt kívánom sugallni, hogy szükség van a futurizmus-kutatás történetének mélyreható vizsgálatára, és a futurizmus-történet revíziójára.

Egészen mostanáig a futurizmus háború utáni fogadtatását illetően a meghatározó nézet az volt, hogy az olasz politika antifasiszta konszenzusa kiátkozta, anathema alá helyezte Marinetti mozgalmát. Hajlunk annak a vélekedésnek az elfogadására, hogy az 1970-es évekig kellett várjunk a futurizmus jelentőségének teljes megértéséig; eszerint az 1968-as nemzedék fedezte föl a futurizmus baloldali vetületét, különösen Oroszországban, és ezt követően tárta föl a mozgalom radikális, a fennálló ellen lázadó (*anti-establishment*) politikáját és esztétikáját.

Nincs kétségem afelől, hogy Marinetti készsége a fasizmus iránt hosszú és sötét árnyékot vetett a futurizmusra. Mindazonáltal a bibliográfiámban felsorolt több mint 1600, 1945 és 1969 között megjelent publikáció azt sugallja, hogy már jóval 1968 előtt több kezdeményezés is említhető arra, hogy visszanyerjék, újraértelmezzék, újraértékeljék a futurizmus szerepét az avangárd és a modern művészet kialakulásában.

A FUTURIZMUS ÉS BÍRÁLÓI, 1945–1950

A futurizmusról szóló első tanulmányok maguktól a mozgalom egykori tagjaitól származnak. Illetve elsőként olyan futurista képzőművészeket állítottak ki, akik a *secondo futurismo* korszakában elhatárolták magukat Marinettitől. Carrà már

¹ Futurism: A Bibliographic Reference Shelf. In: G. BERGHAUS (Szerk.): *International Futurism in Arts and Literature*. Berlin, De Gruyter, 2000, 487–597.

1945-től vezető posztot foglalt el a szabad Olaszország kulturális vezetésében. Severini, aki alkotó éveit nagyrészt Párizsban töltötte, nem volt azzal vádolható, hogy rokonszenvezett volna a faszizmussal, rendszeresen voltak kiállításai, megjelenhettek róla írások. Balla és Russolo szintén újra megjelent a színen, illetve Depero másodszor is megpróbálta megvetni a lábát az amerikai piacon.

Carlo Carrà

CARLO CARRÀ: *Il rinnovamento delle arti in Italia*. Milano. Il Balcone, 1945.

ROBERTO LONGHI: *Carlo Carrà*. Milano, Hoepli, 1945.

GUGLIELMO PACCHIONI: *Carlo Carrà pittore*. Milano, Edizioni del Milione, 1945.

SILVIO CATALANO: *12 opere di Carlo Carrà*. Con una dichiarazione dell'artista. Milano, Edizioni del Milione, 1945.

Gino Severini

PIERRE COURTHION (Szerk.): *Gino Severini*. Milano, Hoepli, 1946.

JACQUES LASSAIGNE (Szerk.): *Dessins de Severini*. Paris, Les 13 Épis, 1947.

Punti di partenza e punti di arrivo nell'opera di Gino Severini. Milano, Galleria Santa Radegonda, dal 10 maggio al 5 giugno 1946.

Severini: Œuvres anciennes et récentes. Paris, Galerie Billiet-Caputo, du 21 mai au 21 juin 1947. Paris, Imprimerie Union, 1947.

Luigi Russolo

LUIGI RUSSOLO: *Russolo: con uno scritto dell'autore*. Como, Nosedà, 1945.

GIUSEPPE CARTELLA GELARDI: *Russolo*. Portogruaro, Tipografia Biasutti, 1949.

Depero, Fortunato

Fortunato Depero. Milano, Galleria del Camino, 1946.

So I Think, So I Paint: Ideologies of an Italian Self-made Painter. Translated by Raffaella Lotteri. Trento, Mutilati e Invalidi, 1947.

Fortunato Depero. New York, New School for Social Research, 1948.

Mármost, létező dolog, hogy egy élő művész igyekszik népszerűsíteni a maga munkáit, illetve retrospektív kiállításokat szervez annak igazolására, hogy előkelő helyet foglal el a XX. századi művészet történetében. Az viszont már más eset, ha egy közintézmény nyitja meg a kapuit a futurista mozgalom egykori tagjai előtt. Utóbbi történt 1948-ban, amikor a *Quadriennale di Roma* megrendezte első háború utáni kiállítását, *Rassegna nazionale delle arti figurative (Nemzeti képzőművészeti szemle)* címmel. A Galleria d'Arte Moderna-ban rendezett kiállításon tíz futurista művész huszonhat művét is kiállították. Érthető okokból a futurizmus első korszakára helyezték a hangsúlyt. A fasiszta örökséget mind a futurizmusban, mind az Ente Quadriennale-ban (*Quadriennale Testület*) igyekeztek marginalizálni, fizikai értelemben is, amennyiben a *secondo futurismo* korszakából származó műveket egy kis oldalterembe számúzták.

Az első, háború utáni Quadriennale kritikai visszhangja azt jelezte, hogy a kurátor stratégiája egészében sikeres volt. A közönségben még mindig elevenen élt az *aeropittura* és a futurista köntösbe öltöztetett fasiszta propagandaművészet emléke. A kiállítás látogatóit ennél fogva kellemes meglepetésként érhatték a mozgalom alapító atyáinak dinamikus és rikító művei. Piero Scarpa például azért méltatta a Quadriennale rendezőbizottságát, mert retrospektív kiállításon vitték színre a „primo periodo del futurismo, che molti non conoscevano”-t, és Guidi őszinte izgalmát fejezte ki e szavakkal: „Questi morti sono più vivi dei vivi.” Piero Girace sokak nevében beszélt, amikor ezt írta: „Tra le cose più interessanti di questa Quadriennale vi è la mostra retrospettica dei pittori futuristi. Ha un’importanza enorme, e servirà da termine di paragone per certi esperimenti ultimi della pittura.”²

A másik intézmény, amely alkalmasnak látta az időt, hogy új lehetőséget kínáljon a közönségnek a futurizmus történeti jelentőségének megítélésére és áttekintésére, a Velencei Biennalé volt. Előzetesen felmérve a várható visszhangot, „Az olasz művészet 40 éve a futurizmustól napjainkig” című kiállítást bemutatták Lausanne-ben és Luzernben.³ Felbátorodva a fogadtatástól, 1948-ban a 24. Biennale három egykori futuristát mutatott be: Morandit, Carrà-t és de Chirico-t.⁴ A kiállítás szervezője a fiatal Umbro Apollonio volt, a padovai egyetemen a kortárs művészet előadója, 1950-től az Archivio storico della Biennale igazgatója. Apollonio irányított a háttérből egy sor, a futurizmus újraértésének és újraértékelésének korai szakaszát támogató és ösztönző eseményt. Az első ilyen az 1950-es Biennalé volt, amikor bemutatta „I firmatari del primo manifesto futurista: Trentanove opere di Balla, Boccioni, Carrà, Russolo e Severini.”⁵

Apollonio elkötelezettsége a futurizmus újraértékelése iránt hűséges támogatót talált Carlo Cardazzo-ban, aki a Galleria del Cavallino on Riva degli Schiavonit vezette.⁶ 1950-ben ő adta ki a futurista kiáltványok újrányomásainak első sorozatát:

² Az idézetek a következő helyről származnak: GINO AGNESE – ALESSANDRO SAGRAMORA (Szerk.): *I futuristi e le Quadriennali*. Milano, Electa, 2008, 105–106.

³ *Quarante ans d’art italien du futurisme a nos jours*. Lausanne, Musée Cantonal des Beaux Arts, 15 février au 15 mars 1947. *40 Jahre italienischer Kunst: Die Erneuerungsbewegungen vom Futurismus bis heute*. Luzern, Kunstmuseum, 29. März – 1. Juni 1947.

⁴ Ld. UMBRO APOLLONIO: Tre pittori italiani dal 1910 al 1920: Carrà, Morandi, De Chirico. = *XIV Biennale di Venezia: Catalogo*. Venezia, Edizioni Serenissima, 1948, 29–30.

⁵ UMBRO APOLLONIO: I firmatari del 1° manifesto futurista. = *XXV Biennale di Venezia: Catalogo*. Venezia, Alfieri, 1950, 57–60. Lásd még: GIULIO CARLO ARGAN: Aspects of the Venice Biennale: Futurism. = *Burlington Magazine* 92:570 (September 1950), 265–276.

⁶ Ez a fontos kurátor és kulturális menedzser számos tanulmány és kiállítás tárgya volt már: *Omaggio a Cardazzo*. (Szövegek) Raffaele Carrieri, Umbro Apollonio. Milano, Edizioni Galleria del Naviglio, 16 al 30 novembre 1964. TULLIO D’ALBISOLA: *Carlo Cardazzo amico di Albisola*. Milano, All’insegna del pesce d’oro, 1964. FANTONI ANTONELLA: *Il gioco del Paradiso: La collezione Cardazzo e i primi anni della Galleria del Cavallino*. Venezia, Edizioni del Cavallino, 1996. MASSIMO BARBERO LUCA (Szerk.): *L’officina*

I manifesti del futurismo. Ristampa in occasione della XXV Biennale di Venezia. Venezia, Edizioni del Cavallino, 1950.

Vol. 1. *Fondazione e manifesto del futurismo* (F. T. Marinetti).

Vol. 2. *Manifesto dei pittori futuristi* (Boccioni – Carrà – Russolo – Balla – Severini).

Vol. 3. *La pittura futurista. Manifesto tecnico* (Boccioni – Carrà – Russolo – Balla – Severini).

Vol. 4. *Manifesto tecnico della scultura futurista* (Umberto Boccioni).

Ehhez járult egy sor tanulmány Boccioni-ról és a futurista mozgalom 'heroikus szakaszáról':

MARCO VALSECCHI: *Umberto Boccioni*. Venezia, Ed. del Cavallino, 1950.

GIAMPIERO GIANI: *Il futurismo, 1910–1916*. Venezia, Ed. del Cavallino, 1950.

Mielőtt visszakanyarodnék Apollonióhoz és a Biennialéhoz, néhány egyéb történeti jelentőségű eseményt kell megemlítenem. 1949-ben a New York-i Museum of Modern Art a XX. századi olasz művészetet áttekintő műsor részeként mutatta be nagy jelentőségű futurizmus-kiállítását, amelyet hasonlóak követtek Brüsszelben, Zürichben, Londonban és Párizsban.⁷ Ezek a kiállítások élénk visszhangot váltottak ki mind a sajtóban, mind pedig a tudományos folyóiratokban, számos kritika vállalkozott a futurista esztétika kritikai újraértékelésére. A kiadók érzékelték az érdeklődés felébredését és vezető művészettörténészeket kértek fel a futurizmus történetének vizsgálatára és legjelentősebb képviselőinek bemuta-

del contemporaneo: Venezia '50 – '60. Venezia, Palazzo Fortuny, 15 giugno – 9 novembre 1997. Milano, Charta, 1997. BIANCHI GIOVANNI: *Un cavallino come logo: Storia delle Edizioni del Cavallino*. Venezia, Edizioni del Cavallino, 2007. MASSIMO BARBERO LUCA (Szerk.): *Carlo Cardazzo: Una nuova visione dell'arte*. Venezia, Collezione Peggy Guggenheim, 1 novembre 2008 – 9 febbraio 2009. Milano, Electa – Mondadori, 2008. CARDAZZO ANGELICA (Szerk.): „Caro Cardazzo...”: *Lettere di artisti, scrittori e critici a Carlo Cardazzo dal 1933 al 1952*. Venezia, Edizioni del Cavallino, 2008.

⁷ JAMES THRALL SOBY – ALFRED HAMILTON BAR (Szerk.): *Twentieth-century Italian Art*. New York, Museum of Modern Art, 28 June–18 September 1949. GIUSEPPE RAIMONDI (Szerk.): *Art italien contemporain: Campigli, Carra, Casorati, De Chirico, De Pisis, Marini, Martini, Modigliani, Morandi, Scipione, Severini, Sironi, Tosi*. Bruxelles, Palais des Beaux-Arts, 28 janvier–26 février 1950. Bruxelles, Éditions de la Connaissance, 1950. *Futurismo & pittura metafisica: Balla, Baldessari, Boccioni*. Zürich, Kunsthau Zürich, November–Dezember 1950. Zürich, Das Kunsthau, 1950. PAOLO D'ANCONA (Szerk.): *Modern Italian Art: An Exhibition of Paintings and Sculpture Held under the Auspices of the Amici di Brera and the Italian Institute*. London, Tate Gallery, 28 June–30 July 1950. London, Arts Council of Great Britain, 1950. PAOLO D'ANCONA – GABRIELLE VIENNE (Szerk.): *Exposition d'art moderne italien. Organisée sous les auspices de l'Association française d'action artistique par les Associazione degli Amici di Brera e dei Musei Milanesi*. Kiállítás katalógus. Paris, Musée National d'Art Moderne, mai–juin 1950. Paris, Presses artistiques, 1950. *Futurism: Balla, Boccioni, Carrà, Russolo, Severini*. New York, Sidney Janis Gallery, 22 March – 1 May 1954.

tására. A több mint száz publikációból kiemelkedik néhány, mint Raffaele Carrieri avantgárd művészettörténete, amely jónéhány kiadást ért meg és alapját adta egy csodás kötetnek a futurizmusról. Éppilyen lenyűgöző volt a *Cahiers d'art* nagyszerű száma Christian Zervos kiadásában, és két jól tájékozott különkiadás Svájc-ból és Németországból.

RAFFAELE CARRIERI: *Pittura e scultura d'avanguardia in Italia, 1890–1955*. Milano, Edizioni della Conchiglia, 1950.

- : *Pittura e scultura d'avanguardia in Italia, 1890–1955*. = *Avant-Garde Painting and Sculpture (1890–1955) in Italy*. Milano, Edizioni della Conchiglia, Istituto Editoriale Domus, 1955. Az első megjelenése az 1950-es kiadás olasz újranyomásaként, rövidített angol fordítással ellátva. A későbbi, 1955-ös kiadásba ez az angol szöveg folyamatos oldalszámozással (1–329) került beillesztésre, 401 fekete-fehér és színes illusztrációval és táblával. Szintén kiadták a következő címen: *Avant-garde Painting and Sculpture in Italy (1890–1955). Special English Edition*. Milano, Istituto Editoriale Domus, 1955.
- : *Futurismo e avanguardia in Italia (Pitture e Scultura)*. = *Avant-garde Painting and Sculpture (1890–1955) in Italy*. Milano, Istituto Editoriale Domus, 1955. Kétnyelvű kiadás eltérő címmel.
- : *Avant-garde Painting and Sculpture in Italy (1890–1955)*. Milano, Istituto Editoriale Domus, 1957. Újranyomása a kétnyelvű 1955-ös kiadásnak.
- : *Pittura e scultura d'avanguardia in Italia, 1890–1955*. Milano, Edizioni della Conchiglia, 1960. Újranyomása az 1950-es olasz eredetinek.

RAFFAELE CARRIERI: *Il futurismo*. Milano, Il Milione, 1961. Angol kiadása: *Futurism*. Milano, Il Milione, 1963. Német kiadása: *Futurismus*. Milano, Edizioni del Milione, 1963.

Un demi-siècle d'art italien. A *Cahiers d'art* különszáma, 25:1 (1950).

CHRISTIAN ZERVOS: *Vue d'ensemble sur l'art italien moderne*, 1–8

BENEDETTA: *Le Futurisme*, 9–16

PAOLO BUZZI: *Souvenirs sur le futurisme*, 17–32

FRANCESCO PASTONICHI: *Boccioni*, 33–44

Le Manifeste des peintre futuriste 5 fév 1910, 45–47

PAOLO BUZZI: *Boccioni (Poème)*, 48

UMBERTO BOCCIONI: *Manifeste technique de la sculpture futuriste*, 50–56

UMBERTO BOCCIONI: *Sculpture futuriste*, 57–60

Preface à la première exposition des peintres futuristes à Paris, 62–66

CARLO CARRÀ: *La Peinture des sons, des bruits...*, 75–82

RUSSOLO: *Manifeste futuriste sur l'art des bruits*, 88–90

Pratella *Manifeste des musiciens futuristes*, 91–92

SEVERINI: *Symbolisme plastique et symbolism littéraire*, 98–101

- F. T. MARINETTI: *Poèmes et manifestes*, 102–120
 GIAN ALBERTO DELL'ACQUA: *Peinture métaphysique*, 121–165
 UMBRO APOLLONIO: *Amedeo Modigliani*, 167–169
 FRANCESCO ARCANGELI: *La peinture italienne*, 188–192
Esquisse bibliographique, 175–276
Futurismo & pittura metafisica. A Werk / Œuvre különszáma, 3–4. melléklet (Januar 1951).
Expressionismus und Futurismus. A „Das Kunstwerk“ különszáma. 1951.

A FUTURIZMUS RECEPCIÓJA, 1950–1960

A közvetlenül a háború utáni évek bátorító kezdetei után a futurizmus jelentősége irodalmi körökben is elismerést nyert, a kísérleti írás tekintetében, amint azt a következő könyvek tanúsítják:

- FORTUNATO BELLONZI (Szerk.): *F. T. Marinetti e il movimento futurista. A Fiera letteraria* különkiadása, 9:7 (14 febbraio 1954)
 LIBERO DE LIBERO (Szerk.): *Antologia futurista*. Torino, „Civiltà delle Macchine”, 1954.
 LIBERO ALTOMARE: *Incontri con Marinetti e il futurismo*. Roma, Corso, 1954.
 RENÉ BERGER (Szerk.): *Le Mouvement dans l'art contemporain*. Lausanne, Association Pour l'Art, 1955.
 GUY WEELEN: *Le Problème du mouvement dans l'art contemporain*. Paris, Synthèses, 1955.
 GUIDO BALLO: *Pittori italiani dal futurismo a oggi*. Roma, Edizioni Mediterranee, 1956. Német kiadás: *Italienische Malerei vom Futurismus bis heute*. Köln, Berlin, Kiepenheuer & Witsch, 1958. Angol kiadás: *Modern Italian Painting from Futurism to the Present Day*. London, Thames & Hudson, 1958.
Futurismo. A L'osservatore politico letterario különkiadása, 4:9 (September 1958).
 ALBERTO FRATTINI: *Marinetti e il futurismo*. Milano, Marzorati, 1958.
 UMBRO APOLLONIO: *Antonio Sant'Elia: Documenti, note storiche e critiche*. Milano, Il Balcone, 1958.
 ENRICO FALQUI: *Bibliografia e iconografia del futurismo*. Firenze, Sansoni, 1959.
 WALTER VACCARI: *Vita e tumulti di F. T. Marinetti*. Milano, Omnia, 1959.
 MARIO DE MICHELI: *Le avanguardie artistiche del Novecento*. Milano, Feltrinelli, 1959.
 Megjelent cseh, spanyol, portugál, szerb-horvát és magyar fordításban.

Ezeknek a kiállításoknak és tanulmányoknak a hatása az volt, hogy a futurizmusban immár többet láttak, mint fasiszta vagy félfasiszta művészeti mozgalmat. Ez jórészt néhány tekintélyes kritikus, történész és kurátor kezdeményezésének

köszönhető, akik némelyike elég idős volt ahhoz, hogy egykorú tapasztalata legyen a futurizmus szikrázó erejéről, ahogy az először a színre tört az 1910-es években. Most már képesek voltak elhelyezni a futurizmust a nemzetközi avantgárd kontextusában és megmutatni, hogy a vizuális művészetek és az irodalom XX. század eleji megújulása mögött ez a mozgalom volt a hajtóerő. Nagyrészt máig ezeknek a kritikusoknak a művei határozzák meg a futurizmus történeti szerepéről alkotott nézeteinket:

*1878 Paolo D'Ancona	*1911 Umbro Apollonio
*1885 Raffaele De Grada	*1914 Guido Ballo
*1885 Lionello Venturi	*1917 Mario Verdone
*1901 Enrico Falqui	*1920 Ruggero Jacobbi
*1905 Raffaele Carrieri	*1922 Carlo Belloli
*1907 Fortunato Bellonzi	*1927 Maurizio Calvesi
*1909 Giulio Carlo Argan	*1928 Luciano de Maria
*1910 Carlo Ludovico Ragghianti	*1933 Enrico Crispolti
*1911 Carlo Bo	

Sokan e lista szereplői közül már régen eltávoztak, de magángyűjteményeiket gyakran közgyűjteményekre hagyták. Úgy hiszem, a legfontosabb feladat az ő sokirányú tevékenységük vizsgálata volna, mivel ez alapvető rálátást nyújtana arra, hogy a futurizmust miként felfedezték föl és jelenítették meg újra a háború után. Arra is fény derülhetne, hogy a futurizmus miként hatott az 1950-es évek kísérleti művészetére, illetve miként jött létre történeti folytonosság a primo futurismo és a második világháború utáni időszak neo-avantgárdja között.

Mindannyian tudjuk, hogy a történelmet nem tálcán kínálják elénk. A történelem a múlt tényeinek és erőinek a rekonstrukciója. És ebbe a rekonstrukcióba minden történész beleépíti a saját személyes megfontolásait és érdekeit. Ezeket persze a későbbi nemzedékeknek kritikailag kell elemezniük. Ezt itt nem tudom megtenni, de hangsúlyoznom kell, hogy a futurizmus történetírása még feltárássra vár téma.

Eddig főként kritikusokkal foglalkoztam, azokkal, akik új képet alkottak a futurizmusról és annak szerepéről a modern művészet kialakulásában. De ne feledkezzünk meg arról, hogy az 1950-es években a futurista mozgalom sok tagja még élt. Nagy érdeklődéssel figyelték a futurizmus iránti érdeklődés újraébredését, kezdték megszervezni magukat és próbálták demonstrálni a futurista mozgalom művészi teljesítményét. 1951-ben került megrendezésre az első „Mostra nazionale della pittura e della scultura futuriste”, amit néhány évvel később a „Mostra antologica del futurismo” követett. Enzo Benedetto, aki mindezen tevékenységek hajtóereje volt, folyóiratot indított és kutatóközpontot alapított, hogy előkészítse a terepet a futurizmus születésének 1959-ben esedékes 50. évfordulója számára.

Mostra nazionale della pittura e della scultura futuriste. Kiállítás-katalógus. Bologna, Palazzo del Podestà, 11 – 25 novembre 1951. Opere di G. Acquaviva, A. Alberti, C. Andreoni, L. Angelucci, M. Bacosi, F. Bagnaresi, G. Balla, E. Benedetto, G. Benucci, U. Boccioni, O. Bot, A. Bruschetti, R. Buscaroli, L. Castellani, A. Caviglioni, I. Cinti, P. Conti, T. Crali, B. De Lotto, F. Depero, G. Dottori, R. Fabbri, M. Falchetto, Farfa, Fillia, G. Korompay, G. Malmerendi, G. Novaro, U. Peschi, U. Pozzo, E. Prampolini, M. Rosso, C. Ruiz Beliscauro, A. Siri, A. Soffici, E. Sorreca, B. Tano, L. Tron, W. Tulli, N. Vitali. Testi di Korompay, Acquaviva, Buscaroli, Carra, Depero, Prampolini e Quintavalle. Bologna, Movimento futurista italiano, 1951.

Mostra antologica del futurismo. Roma, Centro Studi Futuristi, 1957.

Rivista *Arte-Viva*. (Szerk.) Enzo Benedetto, Roma, 1958–1959.

Arte-Viva. Különkiadás a Cinquantenario del Futurismóról (1959).

L'Istituto Internazionale di Studi sul Futurismo, Enzo Benedetto alapításában (1959).

Mielőtt visszakanyarodnék a *cinquantenario del futurismo*hoz, röviden megemlítek néhány egyéb kiállítást az 1950-es évekből. Először is vagy tucatnyi ex-futuristának rendeztek retrospektív kiállítást, itt nem is sorolhatjuk föl valamennyit. A kezdeményezés a magángalériák felől jött, de hamar követték őket a közgyűjtemények. Az első nagy esemény ebben a tekintetben a *Mostra dell'arte nella vita del Mezzogiorno d'Italia* volt a Palazzo delle Esposizioni-ban, a Quadriennale szervezésében 1953-ban. Ez két retrospektív kiállítást foglalt magába Boccioni és Pippo Rizzi műveiből és a hozzátartozó katalógust és antológiát Boccioni írásaival.

Mostra dell'arte nella vita del Mezzogiorno d'Italia: Mostra di arti figurative e di arti applicate dell'Italia meridionale. Roma, Palazzo delle Esposizioni, marzo-maggio 1953. Roma, De Luca, 1953.

PIPPO RIZZI: *Pitture e incisioni. Mostra dell'arte nella vita del Mezzogiorno d'Italia*. Roma, Palazzo dell'Esposizione, marzo-maggio 1953. Palermo, Industrie Riunite Editoriali Siciliane, 1953.

Umberto Boccioni. *Mostra dell'arte nella vita del Mezzogiorno d'Italia*. Roma, Palazzo dell'Esposizione, marzo-maggio 1953. Palermo, Industrie Riunite Editoriali Siciliane, 1953. Roma, De Luca, 1953.

UMBERTO BOCCIONI: *Scelta degli scritti, registi, bibliografia e catalogo delle opere*. (Szerk.) Maurizio Calvesi, Giulio Carlo Argan. Roma, De Luca, 1953.

A következő „rendes” Quadriennale-t 1955–1956-ban rendezték. Fortunato Beltonzi és Maria Drudi Gambillo rendezett egy kiállítást, amely számos futuristát szerepeltetett, s ezt sikerének köszönhetően később Németországba is elvitték:

Pittura e scultura italiane dal 1910 al 1930. Roma, De Luca, 1956.

I maestri della mostra antologica della pittura e scultura italiane dal 1910 al 1930. Roma, Quadriennale, 1956.

Arte italiana dal 1910 ad oggi: Esposizione organizzata dalla Quadriennale di Roma per la Haus der Kunst, Monaco di Baviera. München, Haus der Kunst, 6 giugno–15 settembre 1957. Roma, Tip. Istituto Grafico Tiberino, 1957.

Ausstellung italienischer Kunst von 1910 bis zur Gegenwart, organisiert von der Quadriennale di Roma für das Haus der Kunst. München, Haus der Kunst, 6 Juni –15 September 1957. Roma, Tip. Istituto Grafico Tiberino, 1957.

Az ötvenedik évfordulóra tekintettel a Galleria Nazionale d'Arte Moderna előadás-sorozatot rendezett, amelyben Ripellino beszélt az orosz futurizmusról, Ponente a futurista színházról, Calvesi pedig a kubizmus hatásáról a korai futurizmusra.⁸ A futurizmus 1909-es alapításának 50. évfordulójára előkészülve, a Quadriennale megbízta Drudi Gambillo-t a két kötetes *Archivi del futurismo* szerkesztésével, illetve egy nagy, a futurista festészetnek szentelt retrospektív tárlat megrendezésével, amelyet később Svájcba és Németországba is átvittek:

MARIA DRUDI GAMBILLO – TERESA FIORI (Szerk.): *Archivi del futurismo*. (Előszó) *Giulio Carlo Argan*. Ringraziamento di Fortunato Bellonzi. Vols. 1–2. Roma, De Luca, 1958–62. (Quadriennale d'arte di Roma. Archivi dell'arte contemporanea, 1).

MARIA DRUDI GAMBILLO (Szerk.): *Il futurismo*. Presentazione di *Aldo Palazzeschi*. Saggi critici di *Giorgio Castelfranco, Jacopo Recupero*. Roma, Ente Premi, Palazzo Barberini, 6 giugno–6 settembre 1959. Roma, De Luca, 1959.

(Svájci kiadásban) *Il futurismo*. Winterthur, Kunstverein Winterthur. 4. Oktober – 15. November 1959.

(Német kiadásban) *Futuristen*. München, Städtische Galerie im Lenbachhaus, 5. Dezember 1959 – 14. Februar 1960.

A velencei Biennálé még nyomatékosabban mutatta be a futurizmust mint a művészetek XX. századi megújulásához való nagy olasz hozzájárulást. Az 1954-es és 1956-os rendezvényen különtermet biztosították Prampolini, Spazzapan, Martini és de Pisis számára. A *cinquantenario* alkalmával történeti áttekintést rendeztek, és mielőtt Olaszországban bemutatták volna, négy francia múzeumba küldték el az anyagot.

⁸ „Il cubo-futurismo russo” (ANGELO MARIA RIPELLINO: G. N. A. M. 9–2–1958); „Il futurismo e il teatro” (NELLO PONENTE: G. N. A. M. 14–12–1958); „Cubismo e futurismo” (MAURIZIO CALVESI: G. N. A. M. 22–5–1960).

Il futurismo ed il suo tempo: XXX Biennale di Venezia. Mostra storica del futurismo. (Szerk.) Pierre Francastel. Venezia, La Biennale di Venezia, Stamperia di Venezia, 1960.

La Biennale di Venezia: Arte, cinema, musica, teatro 9:36–37 (July–December 1959): különszám a futurizmusról.

Peintres et sculpteurs italiens du futurisme à nos jours. Catalogue de l'exposition organisée par la Biennale de Venise. Charleroi, Palais des Beaux-Arts; Dijon, Musée des Beaux-Arts; Saint Étienne, Musée d'Art et d'Industrie; Lyon, Musée des Beaux-Arts 1959.

A Biennalénak ezek a futurizmust támogató rendezvényei csak a csúcsát jelentették annak a vonulatnak, amely már az 1950-es években megjelent, először Brazíliában, aztán Ausztráliában, végül több más latin-amerikai országban is.

Bienal do Museu de Arte Moderna de São Paulo II (8 December 1953– 8 February 1954).

–: *II Bienal do Museu de Arte Moderna de São Paulo. Sala especial: Futurismo.* A cargo de Umbro Apollonio. São Paulo, Bienal, 1954.

–: *Futuristas e artistas italianos de hoje na II Bienal de São Paulo, Brasil.* Venezia, Carlo Ferrari, 1953.

–: *Futuristas e artistas italianos de hoje na segunda Bienal de São Paulo, Brasil.* Exposição organizada pela Bienal de Veneza, 8 de dezembro de 1953 – 8 de fevereiro de 1954.

Italian Art of the 20th Century. (Bevezető) Enrico Prampolini. (Életrajzi jegyzetek) Vittorio Orazio. Perth, Art Gallery of Western Australia, March–April 1956, Adelaide, National Gallery of South Australia, May–June, 1956; Melbourne, National Gallery of Victoria, July 1956; Hobart, Tasmanian Museum, August–September 1956; Brisbane, Queensland Museum, November–December 1956. Canberra, Australian National Galleries, Melbourne, McLaren, 1956.

Diez años de pintura italiana: Exposición circulante en Sur América. Organizada por la Bienal de Venecia. Venezia, Arti Grafiche Sorteni, 1957.

Visszatérve Olaszországba, a milánói Galleria Blu kiállítás-sorozatba fogott a futurizmusról. Ez történelmi jelentőségűnek bizonyult, mivel a *secondo futurismo* időszakának újraértékelésére hívott föl.

- *Sironi.* 1957.
- *Futurballa, 1871–1958.* 1959.
- *Farfa il futurista.* 1959.

- *Il secondo futurismo: Balla, Depero, Prampolini, Fillia, Korompay, Marasco, Tullio, Diulgheroff, Oriani, Farfa, Caviglioni, Munari, Rosso, Dottori, Alimandi.* 1960.
- *Severini.* 1963.
- *Depero: Retrospettiva 1920–1946.* 1965.
- *Omaggio a Boccioni.* 1966.
- *Depero.* 1969.
- *Aeropittura futurista.* 1970.

Ezen a ponton természetesen Enrico Crispolti nevét kell megemlíteni, aki mindenki másnál szélesebbre nyitotta a futurizmus-kutatás spektrumát, belefoglalta a *secondo futurismo* korszakát is, és aki a következő ötven évben a futurizmus-kutatás élharcosává lett. Crispoltival megjelent a kritikusok és kiállításszervezők új nemzedéke, amely kiállítások százait illetve nagy tanulmányok és antológiák tucatjait hozta létre.

Ezt a vállalkozást támogatta Mario Verdone (1917–2009), a film- és színháztörténész, aki fiatal korában közeli barátja volt számos futuristának. Az 1960-as években kampányt indított a téves információk és előítéletek ellen, amelyek a futurizmussal kapcsolatban meghatározóak voltak Olaszországban. Ennek során, több száz nevéhez köthető publikációval,⁹ ő lett a futurizmus-kutatás egyik alapító atyja. Ennek a nemzedéknek volt a tagja Maurizio Calvesi, aki 1953-ban bemutatta az első válogatást Umberto Boccioni írásaiból (*Scelta degli scritti, registi, bibliografia e catalogo delle opere.* Roma, De Luca) és ezután több mint húsz könyvet és katalógust jelentetett meg Boccioni-ról, Balla-ról és más vezető futurista művészekről. 1967-ben publikálta az Edizioni Fratelli Fabri számára a *Dinamismo e simultaneità nella poetica futuristat*, egy kilenc kötetes sorozatot a futurizmusról, illetve a XX. század első fele avantgárdjának népszerű történetét. (lásd lent)

A harmadik tudós, akit meg kell említeni Luciano de Maria (1928–1993), a francia irodalom szakértője, aki a Mondadori kiadó „I Meridiani” sorozatának szerkesztője lett,¹⁰ és aki az első kísérletet irányította F. T. Marinetti összes műveinek kiadására:

⁹ Ld. SOFIA CORRADI – ISABELLA MADIA (Szerk.): Un percorso di auto-educazione: Materiali per una bio-bibliografia di Mario Verdone. In: *Materials for a Bio-bibliography of Mario Verdone: With an Abstract in English.* Roma, Aracne, 2003. Életének és oeuvre-jének további bemutatásai: EUSEBIO CICCOTTI: *Omaggio a Mario Verdone.* Ravenna, Longo Angelo, 2009. *Il lettore di provincia* 131 (2009) – különkiadás. STELIO CRO: Theater, Cinema and Futurism in the Writings of Mario Verdone. = *Canadian Journal of Italian Studies* 9:32 (1986): 93–97. CLAUDIO MARCHI: Una rilettura di „Cinema e letteratura del futurismo”, 1968–2008. = *Il lettore di provincia* 131 (2008): 119–128. PAOLO PERRONE BURALI D’AREZZO: Mario Verdone e il futurismo. In: M. VERDONE: *Il mio futurismo.* Milano, Nuove Edizioni Culturali, 2006. 9–14. ROBERTO SALSANO: Mito, biografia, letteratura nella radiofonia di Mario Verdone. = *Rivista di studi italiani* 19:2 (2001): 233–242. ROBERTO SALSANO: *Avanguardia e tradizione: Saggi su Mario Verdone.* Firenze, Cesati, 2007.

¹⁰ Ld.: *I meridiani: catalogo generale, 1969–1991.* Milano, Arnoldo Mondadori editore, 1990.

Opere di F. T. Marinetti. Vol. 1: *Scritti francesi*. (Szerk.) Pasquale A. Jannini. Milano, Mondadori, 1983; Vol. 2: *Teoria e invenzione futurista*. (Szerk.) Luciano de Maria. Milano, Mondadori, 1968., második kiadás: 1983; Vol. 3: *La grande Milano tradizionale e futurista. Una sensibilità italiana nata in Egitto*. (Szerk.) L. de Maria. Milano, Mondadori, 1969.

De Maria számos tanulmány szerzője Marinetti irodalmi életművéről és számos széles körben forgó kiadásnak, mint a *Marinetti e il futurismo*. Milano, Mondadori, 1973, 1977, 1981, 1994, és *Filippo Tommaso Marinetti e il futurismo*. Milano, Mondadori, 2000.

FUTURIZMUS AZ 1960-AS ÉVEKBEN: SZÍNHÁZ ÉS ZENE

Visszatérve az 1960-as évekre, láthatjuk, hogy a futurizmust ekkor már többen látták szépművészeti és irodalmi mozgalomnál. Giovanni Calendoli három kötetben kiadta Marinetti színműveit (*Teatro*. Roma, Bianco, 1960), arra emlékeztetve az olasz közönséget, hogy a futurizmus hatott a színházra is. Hasonlóképp, a milánói Ceschina kiadó 1961-ben újonnan kiadta Francesco Cangiullo *Le serate futuristèjèt*, ami eredetileg 1930-ban jelent meg. Hogy kiegészítse ezt a színházi emlékezősekből álló könyvet, Cangiullo hosszú újságcikk-sorozatba kezdett, és élete vége felé, egy antológiát is kiadott: *Teatro della sorpresa* (Livorno, Belforte, 1968).

Az 1960-as évek során olyan folyóiratokban jelentek meg tanulmányok a futurista színházról, mint a *Sipario*, a *Marcatré*, a *Fenarete*, az *Il caffè*, az *Il dramma*, az *Il Verri* és a *Palatino*. A padovai egyetemen Giovanni Calendoli, Umberto Artioli és Flores D'Arcais megalapították a Centro di Studi del Teatro e dello Spettacolo-t, és kiadtak egy új folyóiratot, *Studi teatrali*, amely első, 1966. márciusi számát a futurista színház témájának szentelte. Egy évvel később a *Sipario: Rassegna mensile dello spettacolo* tett hasonlóképp (#260 of December 1967). A már említett Mario Verdone, aki 1965 óta tanított a Centro Sperimentale di Cinematografia in Rome-ben, és kiadott egy szöveg- és dokumentum-antológiát, *Ginna e Corra: Cinema e letteratura del futurismo*,¹¹ 1969-ben megjelentette nagyhatású tanulmányát, *Il teatro del tempo futurista* (Roma, Lerici, 1969), amit egy évvel később egy antológia követte, *Teatro italiano d'avanguardia: Drammi e sintesi futuriste* (Roma, Officina, 1970).

¹¹ Ez először *Bianco e Nero* futurizmus-különszámaként jelent meg (10–12, October–December 1967), aztán könyvalakban is kiadták: Roma, Bianco e Nero, 1968, majd újranyomták a következő címen: *Cinema e letteratura del futurismo*. Calliano, Manfrini, 1990.

Ugyanebben az időben egy másik újrafelfedezés is megtörtént, mégpedig az orosz futurizmusé.¹² Ebbe a futurista színház is beletartozott, amely olyan könyvek témája lett, mint Angelo Maria Ripellino: *Majakovskij e il teatro russo d'avanguardia* (Torino, Einaudi, 1959; második kiadás: 1968),¹³ KONSZTANTYIN RUDNYICKIJ: *Rezsisszer Meierkhol'd* (Moskva, Nauka, 1969), és olyan kiadásokat eredményezett, mint *The Complete Plays of Vladimir Mayakovsky* (Ford. Guy Daniels. New York, Simon and Schuster, 1968.).

Az Egyesült Államokban a Kirby család alapozta meg a futurizmus betörését a kísérleti színházi mozgalomba:

ERNEST THEODORE KIRBY (Szerk.): *Total Theatre: A Critical Anthology*. New York, Dutton, 1969.

MICHAEL STANLEY KIRBY: *The History and Theory of Futurist Performance*. Ph. D. disszertáció. New York University, 1970.

MICHAEL STANLEY KIRBY, VICTORIA NES KIRBY: *Futurist Performance*. New York, Dutton, 1971.

Mondani sem kell, hogy a hivatásos színház termékenyen használta föl az újonnan elérhetővé lett anyagot. A Teatro Stabile di Torino 1968-ban színre vitte Marinetti *Il suggeritore nudóját*.¹⁴ Az előadás dramaturgja, Giuseppe Bartolucci, kiadta az I quaderni del Teatro Stabile della Città di Torino (#12) egy különszámát, illetve egy könyvet, *Il „gesto” futurista: Materiali drammaturgici* (Roma, Bulzoni, 1969). A futurizmus Franciaországban is megérkezett a színre. Michel Corvin, a kísérleti színházi élet egyik fontos szervezője, akit az Art et Action Group inspi-

¹² Ld. a következő folyóiratszámokat: *Rassegna sovietica* 16:3 (July–September 1965); 18:2 (April–June 1967); 19:1 (January–March 1968); and *Ricerche slavistiche* 12 (1964). A könyvpublikációk közül meg kell említeni: DMITRIJ CHYZHEVSKY: *Die Anfänge des russischen Futurismus*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1963. CURZIA FERRARI: *Poesia futurista e marxismo: Russia 1910–1920*. Milano, Editoriale Contra, 1966. VLADIMIR MARKOV: *Manifesty i programmy russkikh futuristov*. In: *Die Manifeste und Programmschriften der russischen Futuristen*. München, Fink, 1967, and *Russian Futurism: A History*. Berkeley/CA, University of California Press, 1968. BENEDIKT LIFSCITZ: *L'arciere dall'occhio e mezzo: Autobiografia del futurismo*. (Szerk.) Giorgio Kraiski. Bari, Laterza, 1968. *Poesie di Chlebnikov*. (Tan., vál., jegyz.) Angelo Maria Ripellino. Torino, Einaudi, 1968.

¹³ Ezt a nagyhatású tanulmányt le is fordították, németre (*Majakovskij und das russische Theater der Avantgarde*. Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1959. második kiadás: 1964.), franciára (*Maiakovski et le théâtre russe d'avant-garde*. Paris, L'Arche, 1965.) és portugálra (*Maiakovski e o teatro de vanguarda*. São Paulo, Editora Perspectiva, 1971. második kiadás: 1986.)

¹⁴ Teatro Stabile Torino al Teatro Gobetti, 1968. március 22. Rendező: Paolo Poli. Az élmény egy másik produkciót eredményezett: *Futur/Realtà: Materiali futuristi per una scrittura scenica*. Írta és rendezte: Bartolucci és Gabriele Oriani. Teatro Stabile Torino al Tecnoteatro, 1969. július 26.

rált, és aki a háború előtt bemutatta a Futurist sintesi-t Párizsban,¹⁵ elhatározta, hogy színpadra visz egy előadást Louise Lara és Édouard Autant tiszteletére, és bemutatott több Marinetti sintesit 1966. november 28-án a Théâtre du Tertre-ben. Maurice Lemaître, aki az Éditions lettristes-ben kiadta a *Le Théâtre futuriste italien et russe* (1965; második kiadás: Paris, Centre de Créativité, 1967) című kötetet, alapított egy Le Théâtre neuf nevű csoportot, illetve 1967. március 18-án színpadra vitt egy előadást a Conservatoire National d'Art Dramatique-ben a következő címmel: *Hommage au théâtre futuriste italien et russe: Filippo-Tomaso [sic!] Marinetti... etc.* Professzionálisabb minőséget képviselt Nicolas Bataille *Spectacle futuriste italienje*, amit 1967. február 4-től március 4-ig játszottak a Théâtre de l'Épée de Bois in Vincennes-ben, és 1969-ben megkapta a Kinokunya díjat „pour la meilleure mise en scène de l'année”.¹⁶

És nem csupán a futurista színdarabok inspirálták a fiatal színházművészeket. A színpadkép és színpadtechnika új fejleményei érdeklődést keltettek azok futurista előzményei iránt is, és olyan kiállításokhoz vezettek, mint a *Mostra delle scenografie di Enrico Prampolini nel Salone Napoleonico dell'Accademia di Brera*. Milano, Accademia di Brera, 1969. Milano, Maestri, 1969, és az *Avanguardia a teatro dal 1915 al 1955 nell'opera scenografica di Depero, Baldessari, Prampolini*, amelynek 1970-ben Mario Monteverdi volt a kurátora a Museo Teatrale alla Scalában.

A zenei világban a futurista zeneszerzők újrafelfedezését Francesco Balilla Pratella visszaemlékezései, „Marinetti e il suo futurismo in Romagna”,¹⁷ harangozták be, és Giovanni Seganti krónikája az első, lugo-i futurista találkozóról, „Futurismo lughese: I simpatici pazzi”.¹⁸ Luigi Russolo, aki a háború után továbbra is festőként állított ki, látta nagyhatású kiáltványának *L'arte dei rumori*, első újrakiadását és francia fordítását: *L'Art des bruits: Manifeste futuriste 1913* (Introduction de Maurice Lemaître. Paris, Richard-Masse, 1954.). Felesége, Maria Zanollo Russolo, 1958-ban jelentette meg *Russolo: L'uomo, l'artista* (Milano, Cyril Corticelli) című könyvét. Hogy a háború utáni zenei avantgárd tudomást vett ezekről a publikációkról, azt a konkrét zene nagyszerű képviselője, Pierre Schaeffer egyik esszéje is tanúsítja: „La galleria sotto i suoni, ovvero il futuro anteriore” (*La Biennale di Venezia: Arte, cinema, musica, teatro* 9:36–37 (July–December 1959): 65–71.).

¹⁵ Lásd Corvin nagyhatású és sokszor újranyomott könyvét: *Le Théâtre nouveau en France*. Presses universitaires de France, 1963, and *Le Laboratoire de théâtre, Art et Action: Étude sur le théâtre de recherche entre les deux guerres*. Lille, Université de Lille, 1973.

¹⁶ Az este elős részében ezt megeleőzte Ribemont-Dessaigne *L'Empereur de Chine-je*, Jacques Legré rendezésében. Az est futurista része tizenöt sintesi-t tartalmazott Marinettitől, Cangiullótól, Boccionitól, Settimellitől és Pratellától.

¹⁷ *La pìe: Rassegna di illustrazione romagnola* 20:1–2 (January–February 1951): 5–8; 20:7–8 (July–August 1951): 153.

¹⁸ *Lugo nostra: Culturale – Artistica – Letteraria*. Special issue for Christmas 1956. Lugo, Randi, 1956. 5–7.

A zenetudós Claudio Marabini egy tanulmányt, „Per una storia del futurismo”, ajánlott Balilla Pratella-nak a *Nuova antologia: Rivista di lettere, scienze ed arti*ban (98: 1953, September–December 1963: 67–86). Fred K. Prieberg tanulmányát, „Der musikalische Futurismus” (*Melos* 25 (1958: 124–127), követte nagyhatású könyve: *Musica ex machina: Über das Verhältnis von Musik und Technik* (Berlin, Ullstein, 1960; olasz kiadás: *Musica ex machina*. Torino, Einaudi, 1963.). Más országokban is újra-ébredt az érdeklődés a zenei futurizmus iránt, mint azt Russolo angol kiadása, *The Art of Noise: Futurist Manifesto, 1913*. (Ford. Robert Filliou. New York, Something Else Press, 1967), és John C. G. Waterhouse cikke, „A Futurist Mystery” (*Music and Musicians* 15:8, April 1967): 26–30) jelzi. Még Japánban is, ahol a noise music az avantgárd zene fontos elemévé vált, felismerték a futuristák úttörő szerepét, mint azt a következő tanulmányok sorozata mutatja az „eretnek zeneszerzőkről”: Kuniharu Akiyama: „Itan no sakkyokuka –3– Sōon no shisō no senkusha Ruiji Russorō.” [A Zaj Eszméjének Előfutára: Luigi Russolo]. *Ongaku geijutsu* [Zene-művészet] 26:10 (September 1968): 44–49. Visszakanyarodva Olaszországba, ott Armando Gentilucci publikált egy hosszú tanulmányt, „Il futurismo e lo sperimentalismo musicale d’oggi” (*Convegno musicale* 1:3–4, July–December 1964: 275–303), amelyet később különnyomatként is kiadott: *Il futurismo e lo sperimentalismo musicale d’oggi* (Torino, Edizioni del Convegno, 1965). És az elkövetkező években megjelent Giovanni Lugaresi kiadásában Pratella levelezése, elsőként az *Osservatore politico letterario*ban, aztán külön kötetben, az információk tárházát nyújtva a futurizmus minden vetületére nézve.¹⁹

FUTURIZMUS AZ 1960-AS ÉVEKBEN: SZÉPMŰVÉSZET

Végül szeretnék visszatérni a szépművészetekhez és kiemelni néhányat az 1960-as évek legjelentősebb kiállításai és publikációi közül. Fent említettem Maria Drudi Gambillo munkáját a Quadriennialéra, amibe beletartozott *Archivi del futurismo* két kötetének (Roma, De Luca, 1958–62) mesteri kiadása és az *Il futurismo* című, a Palazzo Barberiniben, a Kunstverein Winterthur-ban és a Städtische Galerie München-ben rendezett kiállítás. Az *Archivi* kisebb folytatása volt a *Dopo Boccioni: Dipinti e documenti futuristi dal 1915 al 1919* (Roma, Edizioni Mediterranee „La Medusa”, 1961). Gambillonak az *Archivo*ival végzett munkájához gyakor-

¹⁹ Lettere di Marinetti a F. Balilla Pratella. (Szerk.) Giovanni Lugaresi. = *Osservatore politico letterario* 15:7 (July 1969): 53–82; 15:8 (August 1969): 63–91; 15:9 (September 1969): 81–94. Lettere a F. Balilla Pratella di Severini, Russolo, De Pisis. (Szerk.) Giovanni Lugaresi. = *Osservatore politico letterario* 15:10 (October 1969): 80–95. *Lettere ruggenti a F. Balilla Pratella*. (Szerk.) Giovanni Lugaresi, Giuseppe Prezzolini. Milano, Quaderni dell’Osservatore, 1969.

lati segítséget nyújtott a fiatal művészettörténész, Enrico Crispolti, aki a művész 1958-as halála után az első Balla-kiállítást is segített összeállítani (*Futurballa, 1871–1958*. Milano, Galleria Blu, 1959), illetve néhány évvel később a hatalmas retrospektív tárlatot a torinói Galleria Civica d'Arte Moderna-ban 1963-ban.²⁰ Crispolti ebben az időben bekapcsolódott az 1920–30-as évek, vagyis a „posztheroikus” futurista művészet újraértékelésébe, amelyet állítólag annyira megfertőzött volna a fasizmus, hogy nem érdemel többet egy lábjegyzetnél a történelemtényekben. Fillia, Prampolini, Rosso, Diulgheroff, Oriani és mások műveinek friss értékelése révén Crispolti felszínre hozott néhány rendkívüli művet, amelyekről írt is a folyóiratba, melyet ekkoriban Luciano Pistoival együtt szerkesztett: „Appunti sul problema del secondo futurismo nella cultura italiana fra le due guerre.” *Notizie: Arti figurative* 2:5 (April 1958): 34–52. Együttműködése Drudi Gambilloval vezetett 1960-ban a „Secondo futurismo” című történeti kiállításhoz a Galleria Blu-ban,²¹ amit *Aspetti del secondo futurismo torinese: Cinque pittori ed uno scultore*. Fillia, Mino Rosso, Diulgheroff, Oriani, Alimandi, Costa (Torino, Galleria Civica d'Arte Moderna, 27. 3.–30. 4. 1962) és a *Mostra a quattro protagonisti del „secondo futurismo”: Fillia, Farfa, Diulgheroff, Oriani* (Venezia, Galleria Il Canale, 6 – 20 ottobre 1964.) követett.

A Crispolti és Drudi Gambillo által folytatott kutatásnak köszönhetően a futurizmussal szembeni ellenérzés alábbhagyott és egyre elfogadottabb lett a tény, hogy Mussolini alatt a fasizmus több volt, mint fasiszta művészet, illetve hogy volt jelentős művészi teljesítmény a mozgalomban az 1909 és 1915 közötti „heroikus évek” után is. Évről évre nőtt a közönség érdeklődése a futurizmus iránt és ezt megfelelően táplálták a múzeumok, galériák és a könyvkiadók. A futurista mozgalom minden nagyobb festője és szobrásza kapott retrospektív kiállítást kiemelkedő múzeumokban, és a galériák nagy forgalmat bonyolítottak a piacra került futurista képek adásvételével. A csoportos kiállítások közül néhány kiemelkedett kritikai és közönségsikerük okán:

Futurism. New York, The Museum of Modern Art, 31 May – 5 September 1961; Detroit, Institute of Arts, 18 October – 19 December 1961; Los Angeles, County Museum, 14 January – 19 February 1962.

Italien 1905–1925: Futurismus und Pittura metafisica. Hamburg, Kunstverein, 28. September – 3. November 1963. Frankfurter am Main, Steinernes Haus Rö-

²⁰ Giacomo Balla. (Szöveg és szerk.) Enrico Crispolti, Maria Drudi Gambillo. Torino, Galleria Civica d'Arte Moderna dal 4 aprile 1963. Torino, Pozzo-Salvati-Gros Monti & C., 1963.

²¹ Ld.: *Arti figurative* (Torino) 3:1 (January 1960), ami tartalmazott egy részt CRISPOLTITÓL: Indicazioni per una cronologia del secondo futurismo. (12–16), és egyet DRUDI GAMBILLOTÓL: Documenti per la poetica della seconda generazione futurista. (18–36). Egyidejűen CRISPOLTI publikálta esszéjét: Il secondo futurismo. = *Le arti* 11:1–2 (January–February 1960): 22–23.

merberg, 16. November 1963 – 5. Januar 1964. Offenbach, Graphische Werkstätte Offenbach, 1963.

Arte moderna in Italia 1915–1935. Firenze, Palazzo Strozzi, 26 febbraio – 28 maggio 1967.

Quattro maestri del primo futurismo italiano: Linee della ricerca – dall’informale alle nuove strutture. XXXIV. Biennale di Venezia, 22 June – 20 October 1968.

Cento opere d’arte italiana dal futurismo ad oggi. Roma, Galleria Nazionale d’Arte Moderna, 20 dicembre 1968 – 20 gennaio 1969. German edn *Italienische Kunst des XX. Jahrhunderts*. Bochum, Städtische Kunstgalerie, 5. – 30. Mai 1968. Berlin, Kunstamt Berlin–Charlottenburg, 8. – 29. Juni 1968. Köln, Kunsthalle am Neumarkt, Mai–September 1968.

Ezeknek a tárlatoknak a közönségét el kellett látni könnyen emészthető és megfizethető kiadványokkal. Így számos mappa került a piacra a futurista festőktől, ahogy albumok is, mint az *Il futurismo* (Szerk. Renzo Modesti. Casatenovo Brianza, Vister, 1960.). Az igényesebbeknek szánták Maurizio Calvesi illusztrált köteteit, *Dinamismo e simultaneità nella poetica futurista*, amelyeket egy modern művészetről szóló könyvsorozat keretében adtak ki:

- Vol. 1: Il manifesto del futurismo e i pittori Futuristi.
- Vol. 2: Boccioni e il futurismo milanese.
- Vol. 3: I futuristi e la simultaneità: Boccioni, Carrà, Russolo e Severini.
- Vol. 4: Penetrazione e magia nella pittura di Balla.
- Vol. 5: Il futurismo romano.
- Vol. 6: Futurismo e arte meccanica: il comico, l’automatico, il casuale.
- Vol. 7: Futurismo e orfismo.
- Vol. 8: Il futurismo russo.
- Vol. 9: Antologia critica, bibliografia e indici.

Milano, Fratelli Fabbri Editori, 1967. (*L’arte moderna*, Settimanale, 37–45). Újrakiadását lásd:

- : *Il futurismo*. Vol. 1–3. Milano, Fabbri, 1967. (*L’arte moderna*, 13–15).
- : *Il futurismo*. Milano, Fabbri, 1970. (Mensili d’arte, 39). Német kiadás: *Futurismus*. München, Schuler, 1975. *Galerie der klassischen Moderne: Futurismus von Giacomo Balla bis Gino Severini*. Herrsching, Pawlak, 1988. Francia kiadás: *Le futurisme*. Paris, Éditions Tête de Feuilles, 1976.
- : *Il futurismo: La fusione della vita nell’arte*. Milano, Fabbri, 1975. (*L’arte moderna*, 5). Német kiadás: *Der Futurismus: Kunst und Leben*. Köln, Taschen, 1987.
- : *Il futurismo*. Milano, Fabbri, 1976. (*L’arte nella società*, 1).

Más jellegű népszerű kiadványok:

JOSÉ PIERRE: *Il futurismo e il dadaismo*. Losanna, Rencontre; Ginevra, Edito-service, 1965. Milano, Orpheus libri, 1965. Milano, Il saggiaiore, 1968. Francia kiadás: *Le Futurisme et le dadaïsme*. Lausanne, Rencontre, 1966. Reprint 1967, 1968, 1973, 1974, 1981. Lausanne, Ed. du Rionzi, [1970]. Német kiadás: *Futurismus und Dadaismus*. Lausanne, Rencontre, 1967. Holland kiadás: *De schilderkunst van het futurisme en dadaïsme*. Utrecht, Het Spectrum, 1968. Spanyol kiadás: *El futurismo y el dadaísmo*. Madrid, Aguilar, 1968. Angol kiadás: *Futurism and Dadaism*. Genève, Edito Service S.A., 1969. London, Heron, 1969. Svéd kiadás: *Futurismen och dadaismen*. Hälsingborg, Concert Hall, 1969. MAURIZIO CALVESI: *Le due avanguardie dal futurismo alla pop art*. Milano, Lerici, 1966. (Saggi, 37). Második kiadás: Vol. 1–2. Bari, Laterza, 1971. (Universale Laterza, 176–177). Harmadik kiadás: Bari, Laterza, 1981. (Biblioteca Universale Laterza, 17). Újranyomva: 1984, 1991, 1998, 2001, 2004, 2008.

Volt néhány olyan áttekintés is, amely a szakközönség számára készült:

PÄR BERGMANN: „*Modernolatria*” et „*Simultaneità*”: *Recherches sur deux tendances dans l'avant-garde littéraire en Italie et en France à la veille de la première guerre mondiale*. Uppsala, Svenska Bokförlaget, 1962.

CHRISTA BAUMGARTH: *Geschichte des Futurismus*. Reinbek, Rowohlt, 1966.

RENÉ JULLIAN: *Le Futurisme et la peinture italienne*. Paris, Société d'Édition d'enseignement supérieur, 1966.

GABRIELE MANDEL: *La Peinture italienne du futurisme à nos jours*. Milan, Institut européen d'histoire de l'art, 1967.

MARIANNE W. MARTIN: *Futurist Art and Theory 1909–1915*. Oxford, Clarendon Press, 1968.

ENRICO CRISPOLTI: *Il mito della macchina e altri temi del futurismo*. Trapani, Celebes, 1969.

Valahol a népszerűsítő és a tudományos határmezsgyéjén kell elhelyeznünk a következő folyóiratok különszámait:

Notizie 3:10 (January 1960).

Civiltà delle macchine 9:1 (January – February 1961).

Il caffè politico e letterario 10:3 (June 1962).

La fiera letteraria, 21 March 1965.

Bianco e Nero 10–12 (October–December 1967).

Il castoro 34 (October 1969).

Il caffè 16:2–3 (June–July 1969).

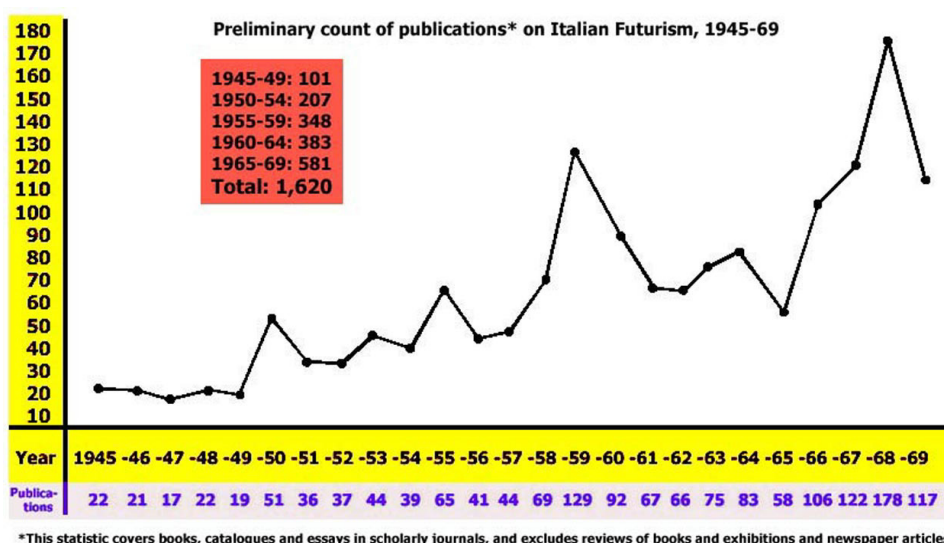
Quaderni del osservatore 2:8 (December 1969).

Le arti: Mensile di cultura e di attualità 19:7–8 (July–August 1970).

Il Verri: Rivista di letteratura. 15:33–34 (October 1970).

STATISZTIKAI ELEMZÉS ÉS ÖSSZEFOGLALÁS

Hangsúlyoznom kell, hogy az ebben a fejezetben felsorolt publikációk listája távolról sem teljes. Amit kiválasztottam, trendeket és irányokat jelöl, illetve olyan kiállításokat és könyveket emel ki, amelyek fontosak voltak és hatottak a futurizmusról alkotott kép megváltoztatására. Mindazonáltal, az „elnyomatás vagy visszanyerés” kérdésének eldöntéséhez be kell néznünk a jéghegy csúcsa alá. A tárgyalt korszak publikációinak teljes számát az alábbi grafikon mutatja:

Ahogy látható, az 1960-as évek vége felé évente több mint száz olasz futurizmussal foglalkozó publikáció jelent meg a piacon. Ez aligha egyeztethető össze azzal, amit nemrég egy „autoritatív” kritikus írt erről az időszakról: „Süket csend volt a futurizmus körül Olaszországban. A kutatás csak akkor indult meg, mikor egy évtizeddel később fontos kritikai és népszerűsítő kiadások jelentek meg. Az úttörők között volt Maurizio Calvesi” stb.²² Ez az, amit Calvesi, Crispolti stb. akarnak, hogy higgyünk, mivel ez a „futurizmus-kutatás alapító atyáinak” pozíciójába helyezi őket. De bibliográfiai vizsgálatom megmutatja, hogy ez történetileg nem helytálló. Sőt, volt egy külön ága a futurizmus iránti érdeklődés növekedésének a zene, a színház és mozi területéről. A publikációk növekvő száma bizonyítja, hogy a mozgalomnak volt hatása az avantgárd minden ágára, és olyan távoli ország-

²² WALTER L. ADAMSON: Fascinating Futurism: The Historiographical Politics of an Historical Avantgarde. = *Modern3dxc Italy* 13: 1 (February 2008): 69–85; itt: 71.

gokban gyakorolt hatást, mint Japán, Brazília és Spanyolország. Oroszország esetében ez azt is jelzi, hogy a futurizmus képes volt baloldali művészeket is ösztönözni.

Innentől új korszak indult. A régi megfeleltetés, miszerint „futurizmus = fasizmus”, alapját veszítette; a politika mellékessé lett; és a következő negyven évben (1970–2009) a futuristák tevékenységének teljes körére nézve több mint kilencezer publikáció jelent meg. És itt tudatosan kihagyok több mint ötezer, futurizmussal foglalkozó, nem olasz publikációt!

Végül szeretnék próbaképp összehasonlítást tenni a futurizmus háború utáni sorsa és két idevágó avantgárd mozgalom között. Erre a célra három adatbázist használtam: az én saját futurizmus bibliográfiai kézikönyvemet, az Iowa-i Egyetem Nemzetközi Dada Archívumát, és a világ legnagyobb online könyvtári katalógusát, a WorldCat-et.

	1945–2009	1945–1950 (%) ²³	1951–1960 (%)	1961–1970 (%)	1945–1970 (%)
Berghaus Futurism	10 620	101 (0,9%)	555 (5,2%)	964 (9,1%)	1,620 (15,3%)
Iowa Dada Archive	7 479	46 (0,6%)	386 (5,2%)	742 (9,9%)	1,108 (14,8%)
Worldcat Surrealism	8 129	267 (3,3%)	313 (3,9%)	968 (11,9%)	1,511 (18,6%)

Az a tény, hogy a szürrealizmus meglehetősen számos publikációt vonzott az 1945–50 közti időszakban, könnyen magyarázható azzal, hogy a mozgalom még mindig aktív volt ebben az időben, míg a futurizmus 1944-ben, a dada pedig 1923-ban befejeződött. Másként az általános tendencia eléggé hasonló volt, néhány kivétellel, ahogy az kitűnik az évenkénti bontásból:

	'45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57
Futurizmus	22	19	15	19	14	44	30	31	36	33	45	21	32
Dada	3	9	10	8	8	12	12	16	13	6	18	11	117
Szürrealizmus	55	27	69	54	28	44	15	33	29	22	22	35	27

	'58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
Futurizmus	48	68	63	49	48	47	64	43	79	83	122	85
Dada	106	26	65	57	23	97	52	70	155	52	116	75
Szürrealizmus	32	35	66	53	51	54	75	76	101	128	128	176

²³ A százalékos arányt az 1945 és 2009 közötti összértékre vonatkoztatva kell érteni.

Míg a szürrealizmus hanyatlott 1945 és 1955 között, és aztán elég szilárdan emelkedett évről évre, a Dada a futurizmushoz hasonló növekedést élt meg 1956-ig, jólehet kisebb abszolút értékekkel. Aztán a csúcstól 1957-ig (talán köszönhetően a Cabaret Voltaire megalapítása 40. évfordulójának 1956-ban), a futurizmus pedig 1959-ben (köszönhetően a *cinquantenario*-nak). Az 1960-as évek során mind a Dada, mind a futurizmus megélt mélypontokat és csúcspontokat, de eltekintve ezektől az ingadozásoktól a növekedési összérték átlagosan 75 (Dada) és 95 (futurizmus) publikáció volt évente. Az 1961 és 1970 közti tízéves periódusban a futurizmusnak hasonlóan ment, mint a szürrealizmusnak, noha a következő huszonöt évben a szürrealizmus évente 150–180 publikációnál stagnált, míg a futurizmus növelte a vonzerejét, amíg az éves értékek elérték a háromszáz publikációt vagy többet.

Ezeknek a számoknak a fényében hajlok arra, hogy elutasítsam a közkeletű meggyőződést, hogy a futurizmust száműzték a háború utáni időszakban. Nem kérdés, hogy bizonyos részeire a futurizmusnak kritikusan tekintettek. Szintén vitathatatlan, hogy a futurista mozgalom túlélő veteránjai nem kapták meg mindazokat a kiállítási lehetőségeket, amelyeket szerettek volna. De azt is méltányos mondani, hogy ezek nem illettek jól a háború utáni időszak új avantgárd irányába. Ennélfogva a panaszoknak azt a mantráját, ami a *Futurismo-Oggi* lapjairól harsog, óvatosan kezelendő. Meglátásom szerint a történeti avantgárd visszanyerése (a szürrealizmus csak Breton 1966-os halála után vált „történetivé”) lassú folyamat volt, mind Olaszországban, mint a világ más részein. Azt a fontos szerepet, amit a futurizmus játszott a modernista művészet mátrixában, már korán felismerték; mégis, köszönhetően a mozgalom 1930–40-es évekbeli terhelt történetének, néhány ideológiai akadályt el kellett mozdítani, mielőtt a futurista kreativitás teljes spektrumát elismerhették volna. Ez lassan, de folyamatosan történt az 1950–70 közti időszakban, és megnyitotta a kaput a gyors növekedés előtt a következő negyven évben, amikor is a futurizmus szakirodalmának nagyjából a 85 százaléka megjelent.

Fordította: Hites Sándor